

प्रकरण तिसरे

समर्थ रामदासांचे ग्रंथ कर्तृत्व - एक दृष्टिक्षेप

प्रबंध ग्रंथ आणि प्रासंगिक स्फुट वाङ्मय

दासबोध, मनीबोध, करुणाष्टके, अभंग इत्यादी

प्रकरण तिसरे

समर्थ रामदासांचे ग्रंथ कर्तृत्व - एक दृष्टिक्षेप

समर्थ रामदासांनी लिहिलेले सर्व ग्रंथ व प्रासंगिक स्फुट वाडमय त्यांच्या सर्व प्रकारच्या कर्तृत्वाचे सामर्थ्य प्रकट करणारी आहेत. त्यांनी लिहिलेले साहित्य लोक आजही मोठ्या रुचीने वाचतात यातच त्यांचे सारसर्वस्व दिसून येते. त्यांच्या सर्व ग्रंथातून प्रामुख्याने लोकहिताची तळमळ दिसून येते.

ज्यांना परमात्म स्वरूपाचा अनुभव आलेला आहे त्या व्यक्ती आत्म साक्षात्कारानंतर स्वस्थ बसत नाहीत, तर इतरांनाही कृतार्थ करण्याच्या दृष्टीने जन्म भर खटपट करीत राहतात. लोककल्याणाच्या पवित्र कार्यासाठी हे लोक आपली लेखणी व वाणी अहोरात्र झिजवतात. या सर्व गोष्टी समर्थांच्याकडे समर्थपणे पहायला मिळतात. नाशिक येथे गेराकाठी तपश्चर्या केल्यानंतर समर्थांना आत्मसाक्षात्कार झाला. त्यानंतर लोकांमध्ये संघटनावृत्ती निर्माण करण्यासाठी त्यांनी ठिकठिकाणी मठ, मंदिरे स्थापन केली व निःस्वार्थीपणाने अध्यात्माचे ज्ञान लोकांसमोर मांडले. मोगल सुलतानी राज्याची परिस्थिती असताना विस्कळीत झालेल्या समाजाला दिशा दाखविणे आवश्यक होते. आचार - विचार व नीतिमूल्ये यांच्यावर परकीयांचा गंभीर स्वरूपाचा परिणाम झालेला होता. अशा या विचारभ्रष्ट समाजात स्थिरता, स्वथता, निर्भयता व निश्चिंतता आणण्यासाठी समर्थांनी लेखनास सुरवात केली.

समर्थांनी उदंड वाडमय निर्माण केले. दासबोध, करूणाष्टके, लघुरामायण, सोळा लघुकाव्ये, मानसपूजा, व निर्गुणध्यान, चौदा ओवीशतें, स्फुट कविता, स्फुट ओव्या, मनाचे श्लोक, पदपरान्तरे, रामवरायिनी, आनंदभुवन, कांही ऐतिहासिक प्रकरणे इत्यादी वाडमय समर्थांच्या नांवावर पसिध्दीस आलेले आढळते. आणि तेवढ्याच प्रमाणात किंवा त्यापेक्षाही जास्त प्रमाणात समर्थांच्या चरित्रावर आणि लेखनावर इतर लेखकांनी केलेले अभ्यास लेखनही उदंड आहे.

" केवळ तात्विक दृष्ट्या विचार केल्यास असे दिसते की कांही क्रतिकारक विचार वगळल्यास रामदासांनी कोणत्याही नवीन मतांचा किंवा वादाचा पुरस्कार केलेला नसून सनातन असा

अध्यात्मवादच ते पुनः एकवार मांडीत आहेत " ¹ टाकळीस गोदावरीच्या पात्रात अुभे राहून शके 1542 ते 1554 ही वर्षे त्यांनी गायत्रीपुरःश्चरणांत व रामजपयज्ञांत काढली. ही तपश्चर्या चालू असतानाच नाशिक क्षेत्रातील वैदिकांजवळ वेदाध्ययन करुन पुढील ग्रंथरचनेची पूर्वतयारी त्यांनी केली असली पाहिजे. " करुणाष्टकांची " रचनाही याच कालावधीत झाली असावी.

सांप्रदायाची मजबूत अुभारणी हा ही समर्थांच्या लेखन निर्मीतीमागील महत्वाचा उद्देश असावा. भगवंताचे अधिष्ठान त्यांच्या प्रत्येक चळवळीस असल्यामुळे आधी देव मस्तकी धरावा आणि मग अवघा हलकल्लोळ करावा हे त्यांचे ब्रीद होते. " सामर्थ्य आहे चळवळीचे जो जो करील त्याचे। परंतु तेथे भगवंताचे अधिष्ठान पाहिजे ।। " असे ते स्वतःच सांगतात. समर्थाना सारा देश अगतिक होऊन बसलेला दिसला होता. बारा वर्षांच्या भ्रमंतीत त्यांनी जे कांही पाहिले त्याची त्यांनी केलेली टिपणे व त्याची उकल आणि तत्कालीन स्थितीगतीचे दर्शन आणि त्यावरील उपाययोजना त्यांच्या संपूर्ण साहित्यात आलेली आहे.

" समर्थ मोठे साक्षेपी व अभ्यासू होते. त्यांना आपल्या विवेकयुक्त विचाराबद्दल गाढा अभिमान होता हे त्यांच्या लेखनातून पदोपदी जाणवते. आत्मप्रचिति व शास्त्रप्रचिति हा त्यांच्या प्रवचनाचा मुख्य आधार दिसतो. " ²

" ग्रंथरचनेपूर्वी त्यांनी वेदवेदांत, उपनिषदे, द्वादशगीता, भागवत इत्यादी ग्रंथांची संमती घेतल्याचा उल्लेख केला आहे. त्यांच्या ग्रंथरचनेवर सर्वात अधिक परिणाम भगवद्गीतेचा दिसतो. बुद्धिवाद आणि कर्मयोग हे भगवद्गीतेचे प्रमुख विषय त्यांच्या लेखनात वारंवार आढळतात. त्यांचे वाडमय हेच त्यांचे चरित्र होय. करुणाष्टके हा समर्थांच्या वाडमय मंदिराचा पाया असून दासबोध हा त्याचा कळस आहे. " ³

त्यांच्या वाडमयाचा अनुक्रमे विचार करता प्रथम दासबोधाचा विचार करावा लागेल.

01) दासबोध :

पुण्यातून महाडला जाताना वरंधा घाटात शिवथरची घळ आहे. या घळीत बसून समर्थांनी दासबोधाचे काही लेखन केले. या ग्रंथामध्ये काही विषय स्पष्टपणे उल्लेख केलेले आहेत. नरदेहाची महती, गृहस्थाश्रमाचे महत्त्व, प्रपंच - परमार्थ विवेक, सद्विद्यालक्षण, कुलविद्यालक्षण

मूर्खलक्षण, तमोगुणाचे लक्षण, ज्ञातेपणाचे लक्षण, सत्वगुण परीक्षा, महंतलक्षण, विरक्तलक्षण, कवित्वलक्षण इत्यादी लक्षणे, महती समर्थानी दासबोधात सांगितलेली आहे. समाजजीवनाचा सर्वांगीण विचार या ग्रंथात झालेला आहे. विवेकशक्तीचे समाजजीवनातील महत्त्वपूर्ण व सर्वश्रेष्ठ स्थान समर्थानी दासबोधात दाखवून दिलेले आहे.

" ऐसी याची फलश्रुती । श्रवणे मुके अधोगती ।

मनास होय विश्रांती । समाधान ॥

दास. 1.1.37॥

प्रपंच परमार्थ विवेक हे समर्थांच्या समाजजीवनाच्या विचारसरणीतील प्रमुख तत्व आहे. हे दासबोधामध्ये फार प्रखरतेने जाणवते. दासबोधासारखा काव्यात्मक ग्रंथ काव्यग्रंथांमध्ये फार महत्वाचा म्हणून गणला जातो. समाजधर्म, राजकारण, नीती, अध्यात्म या सा-यांचे एकत्रित स्वरूप त्यांच्या काव्यामध्ये दिसून येते. त्यांच्या काव्यामधून त्यांच्या व्यक्तिमत्वातील तेज, चैतन्य व सामर्थ्य शब्दाशब्दातून प्रतीत होते. " भारतीय साहित्य शास्त्रामध्ये दासबोधाने अत्यंत मोलाची भर टाकलेली आहे. काव्य निर्मितीमागील मूलभूत प्रेरणा आत्मशक्तीची आहे हा रामदासांचा विचार प्रथमच भारतीय साहित्य शास्त्रात प्रकट झाला".⁴ काव्याचे महत्त्व, काव्याची विविध रूपे व सामर्थ्य साहित्यशास्त्रात प्रथम समर्थानीच दाखवून दिली आहेत. संपूर्ण विश्वाचे दर्शन फक्त काव्याच्या ठिकाणीच दिसून येते हा रामदासांचा विचार भारतीय साहित्य शास्त्रामध्ये अपूर्व आहे. समर्थानी काव्याच्या संदर्भात जे सिध्दांत सांगितलेले आहेत त्यावरून समर्थ साहित्यशास्त्रज्ञ होते असे म्हणावयास हरकत नाही.

02) करुणाष्टके :

" स्वतःच्या अवगुणांची जाणीव असह्य होऊन जे अनुतापयुक्त छंदबध्द उद्गार गुखावाटे बाहेर पडतात ती करुणाष्टके होत. ज्या काव्यात देवाची प्रेमभावाने आळवणी केलेली असेल ते करुणाष्टक ".⁵ करुणाष्टकामध्ये समर्थानी रामाची आळवणी केलेली आहे. मनावर संयम राखण्यासाठी, रामाला धावून येण्यासाठी विनवणी केली आहे. मन हे नेहमी चंचल असतं. ते स्थिर राखण्यासाठी रामाची मदत मागितली आहे. करुणाष्टकातील अष्टके समर्थानी समर्थ होण्यापूर्वी

म्हणजे नाशिक पंचवटीत पुनःश्चरण चालू असताना केलेली असावीत. कारण ती अगदी अगतिकतेने आळवलेली दिसतात. त्यातील कारूण्य आणि आर्त मनाला भावणारे आहे. प्रपंचाकरिता सर्वचण रडतात पण परमार्थाकरिता रडणारे मात्र एक रामदासच. करूणाष्टकाची रचना करताना समर्थ अगदी अंतर्मुख झालेले आहेत. "आत्मज्ञानाच्या पहाटेपूर्वीचा काळोख जाणवून, अध्यात्मिक तगमग असत्य होऊन देहभान विसरून विव्हल अंतःकरणाने " रामा धाव " अशी हाक त्यांनी मारली आहे." ⁶ करूणाष्टके ही भावकाव्यामध्ये मोडत असून ती त्याचा आदर्श आहेत. त्यामध्ये सारी काव्यांगे उत्कटत्वाने जाणवतात. त्यातील भावनेचे आर्त आपल्या अंतःकरणात खोलवर खळबळ माजवतात. प्रा. के. वि. बेलसरे म्हणतात की, त्यातील रसपरिपोष " एको रसः करुण एव " या वचनाचा पदोपदी प्रत्यय देणारी आहेत.

03) लघुकाव्ये :

समर्थांनी जी लघुकाव्ये रचली ती अनुष्टुभ छंदात आहेत. आणि केवळ अध्यात्म हाच त्याचा एकमेव आधार आहे. श्रोत्यांचे चित्त वेधून घेण्याचे सामर्थ्य त्यात आहे. त्यातील बहुतेक संवाद हे गुरु शिष्यपर संवाद असून त्याला संपूर्णपणे परमार्थाचे अधिष्ठान लाभलेले आहे. त्यात कोठेही अलंकाराचा हव्यास आढळत नाही. त्यांचे लघुकाव्यातील बोल हे स्वानुभवाचे बोल आहेत. त्यात स्वतंत्रपणे केलेला कल्पनाविस्तार आढळतो. त्यातील सर्व प्रकरणे निवृत्तीवादाने भरलेली आहेत. त्यातील सर्व बोल प्रचितीचे बोल असून त्यातून समर्थांची परमार्थाविषयीची जाणीव पदोपदी जाणवते. अगदी सामान्य स्वरूपाचा व्यावहारिक उपदेश त्यात येतो.

04) मनाचे श्लोक :

समर्थांनी लिहिलेले मनाचे श्लोक म्हणजेच मनोबोध. हे श्लोक भुजंगप्रयात या वृत्तातील असून ते एकूण 205 आहेत. स्वतः रामदास या श्लोकांना मनाची शते या नावाने संबोधतात. चाफळच्या श्रीरामनवमीच्या उत्सवाच्या प्रसंगी त्यांनी मनोबोधाची रचना केलेली आहे. याची रचना अत्यंत साधी, सोपी व सरळ असून त्यातून त्यांनी सर्वसामान्य जनांना व्यावहारिक शिकवण दिली आहे. मन कसे असावे, दुस-याशी कसे वागावे आणि स्वतः कसे असावे याचा बोध

मनाच्या श्लोकांमध्ये झालेला आहे. त्याची रचना जरी सरळ, साधी, सोपी असली तरी अतिशय कणखर आहे. त्यातील भाषा विचारांना आणि विचार भाषेला परिपोषक असल्यामुळे संपूर्ण महाराष्ट्रभर आजही मनाचे श्लोक लोकांच्या काना - मनांत साठून राहिलेले आहेत. अंगी ज्ञानवैराग्याचे सामर्थ्य मजबूत करण्याचे सामर्थ्य त्यामध्ये आहे.

05) एकवीस - समासी :

याचा विचार स्वतंत्रपणे व्हावयास हवा इतके ते वाडमय समर्थ वाडमयात मोलाचे आहे. यामध्ये सर्वत्र निवृत्तीवादाचे तत्वज्ञान काठोकाठ भरून ओसंडत आहे. प्रवृत्तीवादाचा साधा लवलेशही त्यात आढळत नाही. अनुभव आणि काव्यगुणांची दाटी त्यात झालेली आहे.

06) दोन रामायणे :

समर्थांच्या नावावर दोन रामायणे आढळतात. लघुरामायणाची संख्या 125 आहे, तर दुस-याची 1462 आहे. पहिल्यात केवळ युद्धकांडच असून दुस-यात सुंदर आणि युद्ध अशी दोन कांडे आहेत. पहिले समर्थांनी पूर्ववयांत आणि दुसरे उत्तरवयांत रचिले असावे. ' लघुरामायणात ' बंदिशाळेतील देवांच्या हालअपेष्टांचे, त्यांच्या सक्तमजुरीचे वर्ण आलेले आहे.

07) चौदा ओवीशते :

यात समर्थांनी शुद्ध परमार्थाची लक्षणे सांगितलेली आहेत.

08) स्फुट कविता :

समर्थांनी अखेर पर्यन्त लेखन केले. त्यांची काव्योपासना अखंड होती. समुदाय, संघटना उभारून, महंतांची निर्मिती करून सर्व जनामध्ये जागरूकता निर्माण करावी हा समर्थांचा मुख्य उद्देश होता. एकांतात अंतर्मुख आणि लोकांमध्ये बहिर्मुख अशी दोन्ही प्रकारची छटा त्यांच्या स्फुट कवितेत आढळते. स्वतःशी आत्मबुद्धीने व दुस-यांशी ते लोकसंग्रह बुद्धीने बोलत. ही सर्व स्फुट प्रकरणे प्रासंगिक स्वरूपाची आहेत. त्या - त्या प्रसंगी जे - जे वाटले ते समर्थ

बोलून दाखवतात. त्यामुळे प्रवृत्ती, निवृत्ती, उपदेश, उपासना, अध्यात्म, तत्वज्ञान इत्यादी हरत-हेचे विषय त्यांनी अगदी सहजतेने हाताळलेले आहेत. विषयांच्या विविधतेप्रमाणे वृत्तांचीही विविधता त्यात आढळते. ती कोठेही कंटाळवाणी वा रटाळपणे आलेली नाहीत. तर त्यामध्ये समर्थांचे वाणीचे सामर्थ्य दिसून येते.

09) स्फुट ओव्या :

" कल्पिपंचकयुगामध्ये धर्मनिष्ठेच्या अभावामुळे समाजजीवन किती रसातळाला जाऊन पोहोचले आहे याचे वर्णन केलेले आहे. तर " पराधीनपंचका " मध्ये सामाजिक कार्यकर्त्यांचे जीवन स्पष्ट करून सांगितले आहे. समाज पराधीन बनल्याची खंत त्यांना पदोपदी जाणवते आहे. स्फुट ओव्यांची संख्या सुमारे तीन - चारशे असून त्यातील कांही समर्थांच्या साधकावस्थेतील आणि काही सिध्दावस्थेतील दिसतात. साधकावस्थेतील ओव्यांमध्ये त्यांनी देवाची आळवणी केलेली आहे. शब्दज्ञान उदंड मिळाले तरी अंतरी मात्र भावाशिवाय कोरडेच आहोत याची त्यांना खंत वाटते आहे. आपण स्वतःच्या ज्ञान, बुद्धी सामर्थ्याबद्दल फुकाचा अभिमान बाळगला याचे त्यांना मनोमनी वाईट वाटते. परमार्थाशिवाय अन्य कोणताही विषय त्यात आलेला नाही.

10) पदपदांतरे :

टाकळीस आत्मसाक्षात्कार झाल्यापासून अखेरपर्यन्त समर्थांनी असंख्य पदे, स्फुटे, भारुडे, स्तोत्रे, आरत्या इत्यादींची रचना केली. या पदांची संख्या सुमारे एक हजाराच्या आसपास आहे. यामध्ये अध्यात्म, भक्ती, संतसंग, वैराग्य, करुणा इत्यादी अनेकविध विषय समर्थांनी हाताळलेले आहेत. समर्थांनी जी भारुडे रचली, त्यामध्ये एकनाथांचे अनुकरण आढळते.

11) रामवरदायिनी :

रामवरदायिनी ही समर्थांची कुलदेवता होती. तुळजापूरच्या तुळजाभवानीला किंवा प्रतापगडच्या भवानीला " रामवरदायिनी " म्हणतात. या कुलदेवतेने जशी प्रभू रामचंद्रांची मनःकामना पुरविली तशी आपलीही पुरवावी अशी त्यांची इच्छा होती. आणि विश्वास व अनुभवही

होता. आणि तोच त्यांनी " रामवरदायिनी " या स्तोत्रात बोलून दाखविलेला आहे.

12) आनंदभुवन :

" आनंदभुवन " मध्ये समर्थांची भारतासंबंधीची राष्ट्रनिष्ठदृष्टी स्पष्ट झालेली आहे. महाराष्ट्रालाच " आनंदभुवन " कल्पून त्याचे उज्वल भवितव्य ते रेखाटतात. आपल्या भव्य स्वप्नात त्यांनी जे - जे पाहिले, ते - ते त्यांनी शब्दरूपाने मांडलेले आहे. त्यांचा साक्षात्कारातील अनुभव त्यांनी " आनंदभुवन " मध्ये समर्थपणे मांडलेला आहे. समर्थ वाङ्मयातून एक गोष्ट स्पष्टपणे जाणवते ती ही की त्यांची रचना ही संपूर्णपणे स्वतंत्र आहे. त्यावर कोणाचीही छाप पडलेली नाही. विश्वातील अनेकविध गोष्टींचे आकलन त्यांच्या वाङ्मयात प्रकट झालेले आहे. जीवनाच्या विविध अनुभवातून व अवलोकनातून उद्भवलेल्या स्वतंत्र जाणीव त्यांच्या वाङ्मयात व्यक्त झालेल्या आहेत. त्यांच्या वाङ्मयामागील प्रेरणाही त्यांच्या वाङ्मयातून ठिकठिकाणी प्रकट झालेली दिसते. प्रयत्न, सामर्थ्यनिर्मिती, जगदोद्धार या त्यांच्या वाङ्मयामागील मूलभूत प्रेरणा आहेत. त्यांच्या वाङ्मयामागे निरनिराळ्या ग्रंथांचा अभ्यास व देशस्थितीचे अवलोकन या दोन प्रेरणा प्रखरतेने आलेल्या आहेत. प्राचीन भारतीय सांस्कृतीतील सगळी तेजस्वी व श्रेष्ठ तत्त्वे समाजजीवनामध्ये पेरणे आणि समाजाचा सर्वांगीण अुत्कर्ष साधणे हे समर्थ वाङ्मयामागील प्रबल प्रयोजन होते हे दिसून येते. या सर्व वाङ्मयातून ऐहिक प्रपंचाची प्रेरणा एकदम उठून दिसणारी आहे. पुढील प्रकरणातून या प्रपंच विज्ञानाचे स्वरूप आपण यथाक्रम पाहू.

...000...

प्रकरण तिसरे

संदर्भ

- 1 " पाच संत कवि " - लेखक शं. गो. तुळपुळे - पान नं. 457
- 2 " पाच संत कवि " - लेखक शं. गो. तुळपुळे - पान नं. 399
- 3 " पाच संत कवि " - लेखक शं. गो. तुळपुळे - पान नं. 409
- 4 " सामर्थ्ययोगी रामदास " - लेखक प्रभाकर पुजारी - पान नं. 20
- 5 " पाच संत कवि " - लेखक शं. गो. तुळपुळे - पान नं. 409
- 6 " पाच संत कवि " - लेखक शं. गो. तुळपुळे - पान नं. 410